

KEMECSI LAJOS

Mezővárosi élet a hagyatéki leltárak tükrében**(Tata-Tóvárosi hagyatéki leltárak 1768–1846)**

AZ ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK kutatása az utóbbi évtizedekben felélénkült. A történeti néprajzi vizsgálatok régebben is ismeretes forráscsoportok újszerű megközelítésével kísérleteztek. A mindennapok története iránt érdeklődő kutató elsősorban az elmúlt korokban élt emberek által hátrahagyott nyomokból tud következtetni viselkedésükre, életmódjukra. Ennek a területnek a kutatásához valószínűleg a hagyatéki leltárak őrizték meg a legpontosabb adatokat számunkra. Tanulmányomban elsősorban ennek a forráscsoportnak az értékeire, a magyarországi kutatásokban kibontakozó irányzatokra szeretném felhívni a figyelmet. Az általános képet, egy dunántúli mezőváros, Tata 18–19. századi hagyatéki iratainak elemzésével kívánom pontosítani. Ez utóbbi egy nagyobb monografikus kutatás (Tata-Tóváros társadalma a 18–19. században) eddigi eredményeit használja fel. Mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy eredményeim nem mindenütt véglegesek, gyakran részlegesek.¹

Az inventáriumok és vagyoni összeírások olyan részletes jegyzékek, amelyek egy-egy személy, háztartás ingóságait és ingatlanait, pénzügyi aktíváit és passzíváit egyaránt tételesen számba veszik. Az elmúlt években újra megélénkülő hazai kutatás több évtizeddel korábbi vizsgálatok eredményeire építhetett, a hagyatéki leltárak terén. A társadalomtudományok elméleti fejlődése mellett, a számítógépes kutatás lehetőségeinek bővülése is támogatta ezt a változást. A kitűzött célok, a megközelítés és az alkalmazott módszerek kialakításában napjainkig ható szerepe volt a német néprajzosok és történészek kutatásainak.² Az általuk kidolgozott, elsősorban kvantitatív módszerekkel végzett elemzések tapasztalatait sikeresen hasznosították a magyar kutatók.³ Az 1979-ben rendezett wageningeni konferencia fordulópontként értékelhető

¹ A kutatást a MTA Bolyai ösztöndíj támogatásával végzem, konzulensem Paládi-Kovács Attila. Munkám során kapott segítségért köszönet illeti Árva Juditot és Granasztói Pétert.

² Így pl. MOHRMANN, Ruth-E: A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai = Ethnographia 95 (1984) 3. sz. 429–443. Uő: Alltagswelt im Land Braunschweig 1–2. Münster, 1988. Günther WIEGELMANN: Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier vom 13. bis 18. September 1971. Göttingen 1973. Uő: Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit. Münster 1978. Uwe MEINERS: Wohnkultur in süddeutschen Kleinstädten vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. Soziale Unterschiede und Wertestrukturen = Nord-Süd Unterschiede in der städtischen und ländlichen Kultur Mitteleuropas. Münster 1985. Klaus ROTH: Historische Volkskunde und Quantifizierung = Zeitschrift für Volkskunde 76 (1980) 37–57.

³ Pl. GRANASZTÓI Péter: Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760–1850) = Tabula 1 (1998) 1–2. szám, 25–59.

az inventáriumkutatásban.⁴ A német példa alapján több országban, így Magyarországon is megindult a számítógépes adatbázisok kialakítása. 1974-es előzmények után az 1980-as években gyorsult fel a Néprajzi Múzeum inventáriumgyűjteményének kialakítása.⁵

A néprajz mellett a művészettörténet kutatói már évtizedekkel korábban felismerték a hagyatéki leltárak értékeit. Azonban megelégedtek rendszerint egy-egy leltár ismertetésével, rövid elemzésével.⁶ A hagyatéki leltárakat felhasználó néprajzkutatók a nemzetközi tapasztalatokat hasznosítva túlléptek azon a kezdeti állapoton, mikor azt vizsgálták csupán, hogy pontosan hány tárgy lehetett valakinek a 18. században, és a hangsúlyt a különbségek révén feltárható társadalmi-kulturális összefüggésekre helyezték. A módszertani és forráskritikai problémákra is már korán felhívták a kutatók a figyelmet. A számítógépes elemzésekhez szükséges kódrendszer kidolgozása után ennek segítségével zajlottak a vizsgálatok.⁷ A mindennapok keretében szolgáló tárgyak kvantitatív elemzésével jól kutathatóknak bizonyultak a társadalmi-rétegződések egyes közösségekben.⁸ Hasonlóan hasznosak voltak Hofer Tamásnak illetve Hans-Erich Bödekernek a tárgyi világ kutatástörténetét és az új kutatási irányokat összefoglaló munkái.⁹

Az inventáriumok gyűjtésének felélénkülése után a nagytömegű forráscsoport adottságai miatt előtérbe kerültek az intenzív lokális vizsgálatok. Kiemelkedik a mezővárosi irat együttesek közül a Festetics család keszthelyi uradalmának feldolgozott-sága.¹⁰ Benda Gyula kutatásai módszertani iránymutatást nyújtottak a tovább elemzések végzőinek is. Így készültek el Kocsis Gyula ceglédi és Rácz István debreceni feldolgozásai.¹¹ A lokális monografikus feldolgozások sorozatán¹² kívül, sorra készültek

⁴ ÁRVA Judit-GRANASZTÓI Péter: *Inventárium-gyűjtemény = A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei.* Bp., 2000. 698. illetve a kutatástörténeti előzményekhez: BENDA Gyula: *Az anyagi kultúra történeti vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás.* = *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Bp., 1992. 383–387.

⁵ *Tudománytörténeti előzményekről: ÁRVA-GRANASZTÓI: i. m.*

⁶ PL. HOFER Tamás: *Jobbágy hagyatéki leltárak és becslük a keszthelyi Festetics uradalomból 1785–1847 = Agrártörténeti Szemle 1957. 285–327., Uő: Két gyergyói udvarház a XVIII. században = Néprajzi Közlemények 4 (1959) 1–2. szám, 265–277. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Vásárhelyi testamentumok.* Bp., 1960. ZÓLYOMI Tibor: *Egy dejtári (Nógrád megye) gazda hagyatéki leltára 1855-ből = Ethnographia 85 (1974) 1. szám, 65–69.**

⁷ BENDA Gyula-HORVÁTH D. Tamás: *A hagyatéki összeírások feldolgozásának módszertani kérdései. Kézirat.* 1987.

⁸ GRANASZTÓI: i. m. 26.

⁹ HOFER Tamás: *A „tárgyak elméletéhez.” Felszerelések és tárggyüttesek néprajzi elemzése = Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII. Bp., 1983., Hans-Erich BÖDEKER: Marchands et habitats: Le Nord-Ouest d'Allemagne vers 1800. = Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 41 (1994) 4.szám, 571–600.*

¹⁰ BENDA Gyula: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. 1711–1820. Keszthely, 1988. Uő: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. 1821–1849. Bp., 1995.*

¹¹ KOCSIS Gyula: *Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850–1900. = Ceglédi Füzetek 24. Cegléd, 1988. Uő: Ceglédi háztartások tárgyi ellátottsága a 19. század második felében. = Ceglédi Füzetek 28. Cegléd, 1993. 33–46. Uő: *Hagyatéki iratok Cegléd 1755–1820. = Ceglédi Füzetek 33. Cegléd, 1997. RÁ CZ István: A debreceni cívisvagyon.* Bp., 1989. *A tatai iratgyűjtemény kutatásával Árva Judit foglalkozott.**

¹² BENCSEK János: *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849) Sátoraljaújhely, 1993. JUHÁSZ Antal: *Az életmód és tárgyi ellátottság. = Szeged története 1686–1849. 2. Szeged, 1985. 439–483. Uő:**

az egy-egy társadalmi réteg tárgyi ellátottságát elemző munkák is.¹³ A korszerű társadalomtudományi kutatások irányába tartozik a társadalom rétegződésének a női inventáriumok alapján történő vizsgálata.¹⁴

A hagyatéki leltárak ígéretes lehetőségeket kínálnak a paraszti gazdaság és háztartás elemzésére is.¹⁵ Az inventáriumok kutatása olyan nagy múltú tudományos kérdés újszerű vizsgálatát is lehetővé tette, mint a tanyáké.¹⁶ A parasztságra vonatkozó hagyatéki leltárak tömeges megjelenése — a városlakókkal ellentétben — csak az 1850-es évek második felétől kimutatható. Az osztrák polgári törvények magyarországi bevezetése után (1852) vált kötelezővé a hagyatéki leltárak készítése. Számuk növekedésével fordítottan arányos azonban a bennük található információk mennyisége. A tömeges készítés hatására a leltárak homogenizálódtak.¹⁷

A tematikus elemzések elsősorban a lakáskultúra területére vonatkozó kutatásokat tartalmaznak.¹⁸ A társadalmi csoportokhoz köthető lakásberendezés típusoknak a vizsgálata is kutatható az inventáriumok segítségével. Kiemelkedő eredmények születtek az inventáriumkutatásban a forráskiadás területén. A Néprajzi Múzeum inventáriumgyűjteményére építve több kötet jelent meg az 1980-as 90-es években.¹⁹ A gazdag jegyzetapparátussal kiegészülő kötetek rendkívül fontos forrásként inspirálják a további kutatásokat.

Az elmúlt évtizedben az inventáriumkutatás irányai részben módosultak. A mezővárosi tárgyi kultúra kutatása mellett a városi polgárság viszonyait is feltárni igyekvő kutatás indult az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén. A hagyatéki leltárak értékeire felfigyelt az elmúlt években egyre inkább felélénkülő mikrotörténeti irányzat is. Több ilyen jellegű vizsgálat egyetlen hagyaték iratanyagának feldolgozására épül. Az így született tanulmányok megkísérlik rekonstruálni egy-

Szegedi parasztek hagyatéki leltárai 1784–1824 = Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból. Szerk. ÉGETŐ Melinda–FILEP Antal. (Documentatio ethnographica, 13.) Bp., 1989. 139–174. KŐRÖSI Ilona: Kecskeméti testamentumok a 17–19. századból = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét, 1984. 119–125. TÓTH Zoltán: Szekszárd társadalmi a századfordulón. Bp., 1983. ZÓLYOMI Tibor: A Nógrád megyei parasztság lakástextiljai (1760–1960) = Néprajzi Értesítő 78 (1996) 103–139. SZENTI Tibor: A vásárhelyi lakóház eszközkészletének változásai = Építészeti az Alföldön II. Nagykőrös, 1989. 99–131.

¹³ SZÚCS Judit Csongrád iparosainak szerepe a 19. századi mezőváros iparosainak társadalmában = IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1994. Bp.–Veszprém. 1995a. 216–226. Uő: A vizekhez kötődő munkák, iparok képviselői Csongrádon a XIX. században = Oppidum Csongrád. Csongrád, 1996. 89–102. KÓSA László: Hét szilvafa árnyékában. Bp., 2001.

¹⁴ SZÚCS Judit: Női inventáriumok és a társadalom rétegződése (Csongrád XIX. század közepe) = Oppidum Csongrád. Csongrád, 1995b. 56–61.

¹⁵ SZABÓ Sarolta: A paraszti háztartások eszközellátottsága a XIX. század közepén Szatmár megyében = Ethnographia 108 (1997) 1–2. szám, 305–313.

¹⁶ SZENTI Tibor i. m. 549.

¹⁷ BENDA Gyula: Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII–XIX. században = Zalai Gyűjtemény 28. 1989. 241–249., illetve uő: i. m. 1992. 384.

¹⁸ Pl. BENDA Gyula. i. m. (1989.) SZILÁGYI Miklós: 19. századi adatok a gyomai és mezőberényi népi építészetről = Ház és Ember 4 (1987) 43–54. D. ASKERCZ Éva: Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban = Arrabona 18. Győr, 1976. 89–143.

¹⁹ BENDA Gyula: i. m. (1988.), (1995.) KOCSIS Gyula: i. m. 1988., 1997.

egy személy környezetét, mindennapjainak világát.²⁰ Az inventáriumok adatainak szemiotikai szempontú vizsgálata is megindult a hazai kutatásokban.²¹ Készültek olyan vizsgálatok is, amelyben 18–19. századi tárgyi világ struktúrájának kutatói ún. tárgyfelelések csoportjait elemezték.²² Vizsgálataik során a grafikai ábrázolások mellett a faktorelemzés módszerét is alkalmazzák. A nemzetközi szakirodalom eredményeinek hazai megismerésével tovább erősödhetnek a változatos egyéni szituációkkal megragadott valóságot feltáró elemzések.²³ Német szakirodalmi előképek alapján érdekes kérdés, a város–falu kapcsolatát kutatók számára az ún. városi jellegű tárgyak, innovációs tárgyak arányának vizsgálata.

Az inventáriumok kutatása szoros kapcsolatban áll a múzeumi gyűjteményeket feltáró kutatásokkal, Segítségükkel a raktárakban őrzött néma tárgyak vizsgálata eredményesebbé válhat.²⁴ Mindazonáltal a legrészletesebb levéltári forrásokon alapuló vizsgálat sem lehet alkalmas a jelenkutatáshoz hasonló pontossággal a valóság visszaadására. Azonban a hagyatéki leltárakat használó kutatók számára is rendkívül értékesek és iránymutatóak a Fél Edit, Hofer Tamás vagy Juhász Antal és más kutatók által végzett és publikált jelenkutatások.²⁵ A közösségi ízlés, népművészet kutatásának újszerű megközelítéséhez használta az inventáriumokat Gráfik Imre. A leltárak segítségével a múzeumokban felhalmozott reprezentatív műtárgygyűjtemények alapján kidolgozott stílusvizsgálatok pontosabb képet mutathatnak.²⁶

A hagyatéki leltárak kutatói sajnálatos módon — a Néprajzi Múzeum inventárium gyűjteményének jellegéhez igazodva — szinte kivétel nélkül a mai Magyarország területére vonatkozó kutatásokat végeztek.²⁷ A további vizsgálatok szervezésében ezt a hiányosságot is figyelembe kell venniük a kutatóknak.

²⁰ BENDA Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka) = Agrártörténeti Szemle XXVI. 1984. 1–84. HORVÁTH D. Tamás: Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén. Steindl György keszthelyi kézműves hagyatéka = Rendi társadalom – polgári társadalom. Salgótarján, 1987. 173–178. SZÚCS Judit: Egy csongrádi tímár hagyatéki leltára = Ethnographia 109 (1998) 2. szám, 629–657.

²¹ GRÁFIK Imre: Tárgyi kultúra levéltári források tükrében = Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok. Debrecen, 1992b. 213–224.

²² Ilyen csoportosítás az alapja pl. Granasztói kiskunhalasi kutatásainak is: bútór, ruhanemű, ágynemű, konyhai-háztartási eszközök, szerszámok, gazdálkodási eszközök, egyéb tárgyak. (GRANASZTÓI Péter: i. m. 29.) A legelterjedtebb csoportosítás a Néprajzi Múzeum inventárium gyűjteményében Benda Gyula által kidolgozott felosztás.

²³ Pl. Maurizio GRIBAUDI–Alain BLUM: Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace sociale = Annales ESC 45 (6): 1990. 1365–1402. Jacques REVEL: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása = Aetas 2 (1996) 4. szám, 217–238.

²⁴ Vö. HOFFMANN Tamás: Előszó = A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely, 1711–1820. XIII–XIX. Bp., 1988. 15–16. vagy ÁRVA Judit–GRANASZTÓI Péter i. m. 705. Ilyen jellegű kutatások eredményei: pl. GRÁFIK Imre: A paraszti társadalom rétegződésének tárgyszemiotikai vonatkozásai = Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok. Debrecen, 1992a. 195–211., Uő: i. m. (1992b.)

²⁵ FÉL Edit: Kocs 1936-ban. Bp., 1941. FÉL Edit–HOFER Tamás: A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa = Néprajzi Értesítő 46 (1964) 5–89. JUHÁSZ Antal: i. m. 1985., uő: Parasztagazdaságok munkaeszközei. = Szeged története 1849–1919. 3. Szeged, 1991. 297–298.

²⁶ GRÁFIK Imre: i. m. 1992a.

²⁷ A szlovákiai Vajkáról készített gyűjtés a kivétel. KOCSIS Aranka: A vajkai szék nemesei. Pozsony, 1997.

A hagyatéki leltárakat felhasználó kutatók minden esetben utalnak a leltárak megbízhatóságának kérdésére.²⁸ A hagyatéki és vagyonleltárak soha nem teljesekek. A hiányzó tárgyak vagy tárgycsoportok nagy mennyiségű leltáron végzett kvantitatív elemzéssel kimutathatóak és megfelelő módszerek alkalmazásával az így jelentkező bizonytalanságok kiküszöbölhetőek. A régebbi, 18. századi leltárakból szegényesebb tárgyi ellátottság állapítható meg, azonban a korszak elején készült leltárakra országosan jellemző, hogy az összeírás sokkal esetlegesebb volt a későbbi időszakhoz viszonyítva. Az egyes esetekben hiányosnak tűnő leltárak között akadnak olyanok, amelyek egy-egy özvegy, idős, szegény ember furcsa összetételű és különösen kevés darab-
ból álló tárgyi környezetét rögzítették.

A kiválasztott korszakra vonatkozó leltárak segítségével kimutatható, hogy a háztartásokban megtalálható tárgyak száma között óriási különbségek vannak.²⁹ Szerepel olyan leltár is a Néprajzi Múzeum inventárium gyűjteményében, amelyben több mint félezer tárgy van felsorolva, míg 20–30 tárgy is alkotott teljes hagyatékot.

Természetesen ilyen sajátos leltárak találhatók a kiválasztott mezővárosból származók között is. Két tatai példával érzékeltethető az ilyen extrém összetételű és méretű leltárak sokszínűsége. Alig néhány ruhadarab maradt fenn a Tatán váratlanul, betegségben 1822-ben elhunyt fiatal cseléd lány ládájában, amit szállásadójának költségei miatt bocsátottak licitációra. A távolabbi faluból származó, rokonok és ismerősök nélkül a városba került cseléd hagyatékából nem következtethetünk a korosztályába tartozó lányok általános viseletére sem.³⁰ Szintén sajátos leltár készült, az uradalomhoz tartozó, de a két mezővároshoz szorosan kapcsolódó Váraljáról adósságai elől 1839-ben elszökött könyvkötő, helyben maradt szerszámairól, ruhadarabjairól.³¹ A leltárakban szereplő iparosok között országos szinten is ritkán fennmaradt mesterség eszközkészletéről, illetve az azt folytatók életkörülményeiről, a megmaradt irat alapján csak szegényes és hiányos kép alakítható ki. A rövid, hiányos leltárak a kvantitatív vizsgálat céljainak kevésbé felelnek meg, ezzel szemben további levéltári források segítségével rendkívül értékesek lehetnek a kvalitatív elemzések számára.

Nagyobb problémát jelenthetnek a kutatóknak azok a források, amelyek nem reprezentálják jól a vizsgált közösség kor-, vagyoni, etnikai vagy társadalmi összetételét. A tatai hagyatéki leltárak ebből a szempontból is alkalmasak a sokoldalú elemzésre. A kiválasztott település, Tata pontosabban három területi egység (Tata, Tóváros és Váralja), amelyek a több évszázados szoros kapcsolat ellenére csak 1938-ban egyesültek véglegesen. Ennek ellenére a néprajzi és történeti kutatás is — bár esetenként jelezve a különállást — Tata néven, egységként hivatkozik a településre. A város lakosságának etnikai, felekezeti, foglalkozásbéli megoszlása tükröződik a fennmaradt

²⁸ BENDA Gyula: i. m. 1989., 1992, GRANASZTÓI Péter: i. m.

²⁹ GRANASZTÓI Péter: i. m. 27.

³⁰ Batzók Erzsébet hagyatékának becslése és árverése, Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteménye 3953.

³¹ Üllei Sándor vagyonának becslése és leltára, uo. 4070. Az országos gyűjteményben csak 7 könyvkötő szerepel.

hagyatéki iratokban.³² A tata-tóvárosi hagyatéki leltárak vizsgálatát elősegíti az, hogy jellemzőik eleget tesznek a statisztikai homogenitás követelményeinek.³³

Tata a török korban végvár volt, s 1727-től az uradalmat megvásárló Eszterházy család lakóhelye, uradalmi központ. Bácskai Vera soktényezős klasszifikációs kísérlete másodrendű kereskedelmi központként jellemzi Tata-Tóvárost.³⁴ Tata uradalmi központ jellege mellett elsősorban fejlett kézműiparának köszönhető térségi centrum szerepét. A város egy kiterjedtebb táj piacközpontja volt. Népességét tekintve kisváros a település. Az 1763–64-ből származó összeírás szerint Tatán, Váralján és Tóvároson összesen 3986-an laktak.³⁵ Igaz, hogy a spontán és szervezett betelepítésnek és a népszaporulat növekedésének köszönhetően a mezővárosok lakossága a II. József uralkodása idején (1784–87) zajlott népszámlálás adatai szerint közel megkétszereződött (7324 fő).³⁶ Elemzésünk szempontjából lényeges, hogy a mezővárosok társadalmi egyértelműen elválják a környező falvakétól, azokénál sokszínűbb.

A tatai hagyatéki leltárakat feldolgozó kutatás még nem jutott el a számítógépes adatbázisra épülő széleskörű kvantitatív vizsgálatok szintjére. A szükséges adatkezelő program segítségével elindult az adatbázis kialakítása, amelyben várhatóan több tízezer tárgy szerepel az összeírások alapján. Az adatbázis kialakítása után a leltárakban szereplő teljes tárgyi világ összetett szempontok szerinti elemzése válik lehetségessé. Az elemzés alapját a három településrészről származó összesen 156 darab 1768 és 1846 között keletkezett leltár alkotja.³⁷ Az iratanyag összes terjedelme 1002 oldal. Ezzel a mennyiséggel az országban is kiemelkedő helyen áll.³⁸

A hagyatéki leltárakban a meghatározó jelentőségű kézműves polgárok aránya többé-kevésbé megfelel a más források alapján rekonstruálható társadalmi-foglalkozási képeknek. A vizsgált leltárak 40%-a kézműiparral foglalkozó tatai és tóvárosi lakosé volt. Szerencsés módon a hagyatéki leltárak készülésének időszaka egybeesik Tata gazdaságának dinamikus fejlődésével. A céhalapítási hullám kiteljesedése is ezekben az évtizedekben zajlott. A tatai és tóvárosi iparosság szakmai összetétele hasonló a kisebb városokban tapasztaltakéhoz. Tatán is a textil-, élelmiszer-, bőr-, és fazekasiparok dominálnak a vizsgált korszakban. Az inventáriumokban 19 különböző céhes mesterség képviselői szerepelnek. Különösen jelentős a vizsgált időszakban a csapók súlya és szerepe a települések életében.

³² Az etnikai sajátosságot érzékelteti az elnevezések korabeli változása is. Tóváros 1743 előtt Tótváros néven szerepel a forrásokban.

³³ Vö. BENDA Gyula: i. m. 1992. 384.

³⁴ BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984. 147.

³⁵ KRING Miklós: A tatai csapómesterek. Helytörténeti adatok a magyar posztószövő ipar múltjából Bp., 1937. 397.

³⁶ KÖRMENDI Géza: Tata története 1727-től a polgári forradalomig = Tata története II. Tata, 1984. 13.

³⁷ Az inventárium-gyűjtemény tatai vonatkozású anyagának lelőhelye: MOL Eszterházy családi levéltár P 210. Birtokigazgatási iratok, úriszéki jegyzőkönyvek és községi iratok.

³⁸ Terjedelmét tekintve 8. az országban. A Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteményében őrzött iratok adatai alapján a Komárom megyéből ismert leltárak egyharmada Tata-Tóvárosról származik. ÁRVA Judit–GRANASZTÓI Péter: i. m. 708.

A tatai csapók — illetve a hagyatéki leltárak egy részében posztósokként szereplő iparosok — aránya kiugróan magas a kézművesek összességét tekintve. Az iparág jelentőségét gróf Esterházy József is felismerte. Ezt bizonyítja, hogy 1750-ig földesúri alapítású posztómanufaktúra is működött a városban. Az 1749-ben alapított céh megerősödését a települések vízrajzi adottságai is elősegítették. A tatai csapómesterek által szőtt termékek között a pokróc és a szűrposztó volt a legjellemzőbb.³⁹ A tatai iparosok a 18–19. század fordulóján 13.000 vég posztót állítottak elő, amely 52.000 szűr elkészítéséhez volt elegendő. A mesterek száma ekkor megközelítette a 200-at.⁴⁰ Ha a mesterek hozzátartozóit, illetve az iparban alkalmazott legényeket is számba vesszük, a 19. század első éveiben közel 1000 embernek adott kenyeret ez az iparág.⁴¹ A hagyatéki leltárak között szereplő kézművesek közel egyharmada ezt a mesterséget folytatta.

Sajátos az, hogy az 1722-ben alakult fazekascéh tagjai közül egynek sem maradt fenn a hagyatéki leltára. A szép számmal megőrződött tatai kézműves inventárium között a korszakban már az egyik legerősebb céhre nem találunk utalást. Igaz, hogy a helyi jellegzetes népi kerámiát előállító kézművesek tevékenységének csúcspontja kívül esik a vizsgált korszak határán. A 19. század utolsó harmadában a Dunántúl második legnagyobb fazekas centrumaként ismeretes Tata. Ez a hiány is jelzi, hogy pusztán az esetlegesen előkerült hagyatéki leltárak alapján nem alkothatunk teljesen hiteles képet még a vizsgált perióduson belül sem.⁴²

A tatai iparosok mobilitásának vizsgálatához illetve etnikai megoszlásuk feltárásához a hagyatéki leltárak mellett több más levéltári forrás nyújt segítséget.⁴³ Pusztán az inventáriumok alapján a 18. században végbement költözési hullám jelentősége éppen csak érzékelhető. A magyar iparosok között nagyobb stabilitást tapasztalunk, mivel többségük alacsonyabb képzettséget igénylő szakmában dolgozott és gazdálkodásuk sem korlátozódik kizárólagosan az iparos tevékenységre.⁴⁴

A tatai iparosok hagyatéki leltárainak vizsgálata alapján megállapítható, hogy a mesteremberek is végeztek ekés földművelést. Összevetve a korábban publikált leltárakat elemző hazai kutatási eredményekkel, megállapítható, hogy a tatai kézművesek ekés földművelésének aránya számottevő, ha nem is olyan súlyú, mint Halason, de meghaladta a ceglédiek mértékét.⁴⁵ A különböző mesterséget gyakorló iparosok gazdasági és társadalmi helyzetének elemzése mellett az ország távoli területein élő azonos ipart űzők inventáriumai is szolgálnak esetenként tanulságokkal.⁴⁶

³⁹ KRING Miklós: i. m. 409.

⁴⁰ KRING Miklós: i. m. 406.

⁴¹ KRING Miklós: i. m. 406.

⁴² KEMECSEI Lajos: Adatok a tatai fazekasság történetéhez = Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6. Tata, 1999a. 345–388.

⁴³ Vö. KÖRMENDI Géza: i. m. 9–10.

⁴⁴ BENDA Gyula–KIRÁLY Ferenc: Iparosok egy kisváros társadalmában. Keszthely 1711–1850 = VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1989. 31–47.

⁴⁵ GRANASZTÓ Péter: i. m. 35. KOCSIS Gyula: i. m. 1993.

⁴⁶ Pl. SZÚCS Judit: i. m. 1998. 630. vagy KEMECSEI Lajos: Járműkészítő iparosok Észak–Dunántúlon = Tanulmányok a kézműipar történetéből. Veszprém, 1999b. 79–96.

Az inventáriumok tanulsága szerint a helyi születésű lakosok, tősgyökeres iparosok házat, esetenként földet is örököltek szüleiktől. Gyakori, hogy több darabban lévő földjeik egy részét örökölték, a többit vásárolták. A ház nagyságát és berendezését a kézműves mester anyagi helyzete alapvetően meghatározta. A lakóház alaprajzi tagolódása hasonló a parasztházakéhoz. A legtöbb esetben négyhelyiséges házat írtak össze: elülső ház, konyha, hátulsó ház, kamra. Az iparosok között jelentős számban találhatók olyanok, akiknek összeírásaiban szegényes, kisszámú tárgyi világ szerepel. Ezek közös jellemzője, hogy vagyonuk legértékesebb részét a mesterségekhez szükséges szerszámok, esetleg nyersanyagok jelentették. Az esetenként hiányzó, ritkábban szükséges szerszámokat az iparosok alkalmanként kölcsön is kérhették egymástól.⁴⁷ A nyersanyag felhalmozás nem volt jelentős egyik mesterségnél sem Tata-Tóvároson. Készáru a mesterek több mint 10 %-ának a hagyatéki irataiban szerepel. Ez sem jelentett azonban az összvagyonhoz képest többet 3 %-nál. Az összeírásokban a műhely általában alacsony becsértéken szerepel és a benne található szerszámok értéke mindig magasabb volt. A mesterségükből befolyó bevételt bérmunkával, esetleg önálló gazdálkodással egészítették ki, mint ezt a hagyatékukban fennmaradt számos gazdálkodási eszköz is alátámasztja. A szőlőművelés tárgyi emlékei a saját tulajdonú szőlővel rendelkezők esetében komoly hordó állományt és kiegészítő eszközöket is jelenthettek,⁴⁸ míg a másoknál bérmunkát végzők esetében csupán kapa, ásó vagy metszőkés utal mellékjövendelmük eredetére. A szőlőművelés és a borkezelés korabeli technikájának változásához adnak segítséget a fa-, illetve a vasabroncsos hordók, kádak arányának változásai a 19. század első évtizedeiben.

Az iparosok zöme hagyatéki leltárai tanúsága szerint a parasztias lakáskultúrájú, vagyosabb polgárok közé tartozik. A 19. századi inventáriumokban esetükben már viszonylag értékesebb bútorok (pl. ruhásszekrény) is megtalálhatóak. Öltözködésüket a németes divat szabályozza. A leggazdagabb iparosok vékony rétege a kereskedők polgári kultúrájához állt közelebb. Az ő háztartásaikban a leltárak szerint reprezentatívabb bútorok (pl. kárpitozott bútorok) illetve polgári kiegészítő tárgyak is megtalálhatók. Így például a korszakban terjedő divatos kávézás eszközkészlete.⁴⁹ A Tóvároson kávéfőzőmesterként működött Fleischbauer Lorenz német nyelvű 1816-ból származó hagyatéki leltára is gazdagítja ismereteinket ezen a téren.⁵⁰ Gyakori tárgy a tatai hagyatéki leltárakban a szenteltvíztartó és a kereszt. Ritkábban fordul elő a fa térdeplő a hagyatékokban. Szintén gyakorta szereplő tárgytípus az inventáriumokban az asztali vagy a falióra. A 19. század első felében az óra még igen értékes tárgynak számított.⁵¹ Így például Matusik József tóvárosi csapómester 1815-ös hagyatéki becsűjében is szerepel „*1 atczél óra tokostul*”.⁵² Szintén az ő hagyatékának a részeként

⁴⁷ SZILÁGYI Miklós: Társadalom és műveltség Gyomán = Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség, Debrecen, 1995. 164–260.

⁴⁸ Pl. Drenkó András tóvárosi csapómester 1810-ből származó hagyatéki becsűjéhez csatolva a közeli baji szőlőhegyen fekvő szőlőjének részletes német nyelvű értékelése. Inventárium-gyűjtemény 3212. sz.

⁴⁹ Vö. BENDA Gyula–KIRÁLY Ferenc: i. m. 37.

⁵⁰ Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteménye 985. sz.

⁵¹ Vö. BENDA Gyula: i. m. 1989. 138.

⁵² Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteménye 986. sz.

került feljegyzésre egy arany rámás tükör illetve egy fiókos tükör is, porcelán tányérok, kávéfőző és egy számvető tábla mellett. Ritkán szerepel, kivételesen egy-egy hagyatéki részeként a tatai iparosok összeírásaiban a felszerelés részeként fegyver. Lauka János egy rozsdás puskát is őrzött a lakóházban hagyatéki becslése szerint.⁵³ A hátsó szoba berendezése mindenütt szerényebb volt. Elsősorban alvásra, ruhák, illetve ágynemű elhelyezésére rendezték be, esetenként kamraként funkcionált. A konyhában tartották a mindennapi főzéshez szükséges edényeket, eszközöket. A tatai háztartásokban használt edények között a hagyományos fazekas termékek mellett fokozatosan egyre nagyobb számban jelennek meg a keménycserep, porcelánedények illetve a főzésnél használt öntöttvas lábasok, serpenyők.⁵⁴ Vagyonosabb kézműveseknél cín evőeszközök is felbukkannak.

A hagyatéki leltárak segítségével a tatai polgárok műveltségi szintjéről is információkat nyerhetünk. A leltárakban szereplő könyvek között a leggyakoribbak a vallásos kiadványok. Ezek mellett kalendárium és ún. ponyva irodalom is szerepel kisebb számban. A hagyatékokban feltüntetett könyveket összehasonlítva, a kereskedők és az iparosok is olvasták a fenti munkákat. A könyvek értékét nem minden összeírás tartotta szükségesnek részletesen felsorolni. Erről árulkodik az 1796-ban elhalálozott Haupt Sebestyén tóvárosi posztós hagyatéka ahol a „*haszontalan könyvek*” értéke nem érte le a „*csikmák szűrő*” árát sem.⁵⁵

A tatai kézművesek kölcsön- és pénzügyletei is kutathatóak a hagyatéki leltárak segítségével. Ez elsősorban a hagyatéki szerkezetéből adódik, a leltárak passzívum része az adósságokat, míg aktívum része az örökhagyó másnak nyújtott kölcsöneit tartalmazza. Kézpénz ritkán szerepel a tatai iparosok hagyatéki leltáraiban. Kölcsönt adtak a mesterek, de az összvágyon összegéhez képest elenyésző mértékben.⁵⁶

A mezővárosokban az 1740-es évektől egyre több kereskedő telepedett le. Közülük a zsidók száma 1784-ben elérte a 64-et.⁵⁷ A tatai és tóvárosi zsidóságot a leltárak között képviselő kereskedők hagyatékában a leltárak szerint csak kevés munkaeszközt találhatunk, ellenben a bútorok száma és konyhai-háztartási eszközök kiemelkedően magas aránya tanúskodik, „városias” életmódjukról.⁵⁸ Egyes eltérő stílusú jellegzetes díszítő tárgy, mint pl. a lámpás élesen megkülönböztethetővé teszi a zsidók hagyatékait. Az üzlettel és esetenként jelentős árukészlettel rendelkező kereskedők mellett szerepel a leltárak között házaló zsidó árus összeírása is.⁵⁹ Természetesen az ebben felsorolt tárgyak alapján nem lehetséges teljes képet nyerni a korabeli kereskedők helyzetéről, de értékes kiegészítést nyújt a pontosabb rekonstrukcióhoz. Az elsősorban zsidó kereskedők mellett fennmaradt egy „*bukott görög kalmár*” hagyatéki

⁵³ Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteménye 3214. sz.

⁵⁴ Vö. SZABÓ Sarolta: Céhek Szabolcs vármegyében. Nyíregyháza, 1993. 68.

⁵⁵ Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteménye 4077. sz.

⁵⁶ Vö. SZABÓ Sarolta: i. m. 1993. 64–65.

⁵⁷ KÖRMENDI Géza: i. m. 33.

⁵⁸ A tatai hagyatéki leltárak nyelve többségében magyar, de több német nyelvű összeírás található közöttük. Ezek elsősorban a mezővárosokban élt zsidó kereskedők hagyatékát rögzítették. A korábban megjelent ceglédi, keszthelyi leltárak között nem találhatunk német nyelvűeket. A kiválasztott település etnikai képét azonban pontosabbá teszik az idegen nyelvű inventáriumok.

⁵⁹ Kaufmann Farkas készleteinek becslése, Tóváros 1839. Inventárium-gyűjtemény 4064. sz.

leltára is 1823-ból.⁶⁰ A tatai hagyatéki becsük között szerepelnek egy-egy kereskedő teljes árukészletét felsoroló leltárak is. Ezek alapján kutathatóvá válik, hogy a vizsgált korszakban milyen tárgyakat szerzett be a népesség vásárlás útján. Az már a későbbi kutatások feladata, hogy megállapítsa hogyan hatott az egyes manufaktúrális termékek megjelenése az ízlésvilágra, a nép művészetére?

Minden, hosszabb időszakban készült hagyatéki leltárakat felhasználó elemzés eredményeinek figyelembe vételénél ügyelni kell a leltárak készítésének időszakában lezajlott változásokra az anyagi kultúra terén. A tatai leltárak kutatásának folyamán gyorsan megállapítható volt, hogy egyes tárgytypusok kiszorultak, míg mások éppen ellenkezőleg terjedtek az 1770-1850 közötti évtizedekben. Az *almárium*, a modernebb *hátságpad* fokozatosan kiszorította a korábbi bútorok egyes típusait a használatból. A lágyfa és keményfa székek mellett 1810-ben már Lauka János csapómeister hagyatékában szerepel *10 bőrszék is, márványkő asztallal együtt*.⁶¹ Ezek a modernizációs kulturális folyamatok több hagyatéki leltárakat elemző vizsgálatban összecsengő eredménnyel kimutathatók.⁶² Ezen folyamatok kutatásában fontos, hogy a leltárakban a tárgyak felsorolását a ház helyiségeinek jelölésével végzik-e. A tatai leltárak között több ilyen alapos is található, a kutató szerencséjére. Ezáltal nem kell pusztán a tételek sorrendjéből fakadó következtetésekre hagyatkoznunk, hogy egyes tárgyak éppen hol kerültek leltárba.

A tatai mezővárosi lakosság vagyoni megoszlásának vizsgálatához a források többségét jelentő összeírásokban szereplő földnagyság és állatszám adatok nyújtanak segítséget. A mezővárosi társadalomban a mezőgazdaság hiteles mutatói az esetek többségében a mezőgazdasági értékek. Ettől csak az egyedül iparukból élő kézművesek illetve a jellegzetes jogállásúak térnek el (nemesek, zsidók).⁶³

A tatai háztartások eszközellátottsága a hagyatéki leltárak alapján tehát különböző volt. Általánosan megállapítható azonban, hogy a felszereltség színvonala hasonlóan az ismert mezővárosi háztartások eszközkészletéhez magasabb, mint a falusi paraszti háztartásoké. Ezt részben magyarázza, hogy a földműves parasztgazdaságok „pénzkitermelő” képessége alacsonyabb volt, ezért a gazdálkodáshoz szükséges iparosok által készített eszközöket nagyon megbecsülték.⁶⁴

A korszak mezővárosi népi építészetéhez is kitűnő források a hagyatéki leltárak.⁶⁵ A tatai inventáriumok alapján rekonstruálható – elsősorban a különböző használatú épületek értéke. Tanulságos adatok találhatóak az épületanyagokról és az épületszerkezeti részletekről, méretekről is. A kézművesekénél kisebb méretű és értéktelebb lakóház alapján zsellér gazdaság rekonstruálható. Ezen esetekben a ló, sertés és a juh tartására alkalmas, igen szerény épületek pontosan körülhatárolják az ilyen társadalmi helyzetűek gazdálkodását.⁶⁶ A jó minőségű faanyag a vizsgált korszakban általáno-

⁶⁰ Steviadis Theodor vagyónának becsúje. Inventárium-gyűjtemény 3960. sz.

⁶¹ Uo. 3214. sz.

⁶² BENDA Gyula: i. m. 1989.

⁶³ GRANASZTÓI Péter: i. m. 48.

⁶⁴ SZABÓ Sarolta: i. m. 1997. 311.

⁶⁵ Ilyen vizsgálatra kitűnő példa SZILÁGYI Miklós: i. m. 1987.

⁶⁶ Pl. Stengli Ferenc házának becsúje 1837-ből. Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteménye 4470. sz.

san elterjedt a mezővárosi építészetben, a nyersanyag beszerzésében és megmunkálásában a helyi iparosok mellett a kiterjedt árucserének is szerepe volt.⁶⁷

A fennmaradt inventáriumok között található néhány sajátos jellegű, kivételes leltár is. Ezek általában a településen működő uradalomhoz köthetők. Az uradalmi tisztségviselők és a speciális foglalkozást folytatók között található: vadászinast, orvost, könyvkötőt is.⁶⁸ Az uradalomhoz közvetlenül köthető hagyatéki leltárak között is kivételes értékű Schweiger Antal képfaragó inventárium a 1802-ből.⁶⁹ A Néprajzi Múzeum egész inventárium gyűjteményében egyedülként szerepel a régies elnevezéssel *képfaragó* — azaz szobrász — tatai művész. Leltárának értékét nem csupán ez magyarázza. A 9 oldal terjedelmű, Tóvároson keletkezett összeírás segítségével képet kapunk egy korabeli mezővárosi, uradalmi szolgálatban álló művész életkörülményeiről, vagyoni helyzetéről. A 74 évesen elhunyt mester 1754 és 1768 között a holicsi, majd 1768-tól a tatai fajanszüzemben dolgozott. Figurális modelljei a magyarországi fajanszplasztika legszebb alkotásai közé tartoznak. 1770-től az Eszterházy uradalom szobrászaként Fellner Jakab építész mellett dolgozott. A mai tatai és tóvárosi városkép meghatározó alkotásai fűződnek a nevéhez, szabadtéri – és épületdíszítő szobrok egyaránt. Ezáltal a tatai hagyatéki leltárakban szereplő egykori mezővárosi polgárok, iparosok közül a legélőbb és napjainkig ható örökséggel Schweiger Antal rendelkezik.

A tatai kutatás kibontakozásával, a korábbi példákhoz hasonlóan (Cegléd, Keszthely, Kiskunhalas stb.) a helytörténetírás mellett további tudományterületek is hasznosíthatják az eredményeket. A tudománytörténeti előzményekhez hasonlóan a kutatás további fázisaiban a már említett számítógépes adatbázis létrehozása mellett a forráskiadás előkészítése is célja a tatai inventáriumanyag feldolgozásának. A keszthelyi, ceglédi példák tapasztalatai alapján messzemenően indokolt az Eszterházy uradalomhoz tartozó települések inventáriumanyagának könnyebben kutathatóvá tétele. Tanulmányomban arra törekedtem, hogy a tatai leltárak példáján érzékeltessem a hagyatéki leltárak kutatásának sokoldalú hasznosítási lehetőségét a néprajztudomány mellett, a gazdaságtörténet, az agrártörténet, a társadalomtörténet, művészettörténet, az anyagi kultúra vizsgálata és a művelődéstörténet terén is.

⁶⁷ KEMECSI Lajos: Adalékok a Komárom–Esztergom megyei árucseré néprajzához = Paraszi élet a Duna két partján IV. Tata, 1999c. 49–68.

⁶⁸ Pendl Ferenc vadászinast hagyatékának becsüje, 1808. Inventárium-gyűjtemény 1471. sz. Nay Antal orvos hagyatékának eladása 1804. Uo. 1362. sz.

⁶⁹ Uo. 1358. sz. A név írásmódja több változatban is ismeretes: Schweiger. Sveiger, Schwaiger.

ZUSAMMENFASSUNG

LAJOS KEMECSI**Transformation der städtischen Gesellschaft
im Spiegel der Nachlassinventaren****(Nachlassinventare von Tata–Tóváros aus den Jahren 1768–1846)**

Die Analyse der Nachlassinventaren innerhalb der ungarischen Volkskunde konnte in den letzten Jahrzehnten bedeutende Ergebnisse aufweisen. Die Untersuchungsmöglichkeiten dieser speziellen Quellengruppe können in erster Linie dazu beitragen, dass die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des 18–19. Jahrhunderts besser bekannt sein können. In meiner Arbeit werde ich die Gesellschaft zweier Marktflecken aus Nord-Transdanubien, Tata und Tóváros zwischen 1750 und 1850 anhand des ausgesprochenen reichen Quellenbestandes der Nachlassinventaren vorstellen.

Tata war Zentrum der Esterházy-Grossgrundherrschaft (seit 1727) und hatte eine bedeutende Rolle im Handwerk. Mit Hilfe der Inventaren können auch Leben und Materielle Kultur der Angestellten und Bediensteten der Esterházy-Grundherrschaft von Tata-Gesztes rekonstruiert werden. Traditionsreiche Handwerke machen die Stadt bekannt. Die Nachlassinventare sind wichtige Dokumente der Entwicklung der Werkzeuge und der damit verbundenen Modernisationsbestrebungen. Ergebnisse der Untersuchung können im Bereich sowohl der Volkskunde als auch der Wirtschafts- und Kulturgeschichte und lokaler Geschichtsschreibung weiter verwertet werden.